

УДК 316.624-053.6

**ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА ДІТЕЙ ТА МОЛОДІ:
ПРОБЛЕМИ Й ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ****Світлана Когут***Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Дорошенка, 41, 79000 Львів, Україна*

Розглянуто деякі з підходів до тлумачення поняття “девіантна поведінка”. Наведено передумови схильності дітей та підлітків до девіантної поведінки, зацентровано на статистиці по Львівській області. Здійснено спробу аналізу реалізації положень деяких законодавчих актів, що регламентують виховний процес та соціально-правовий захист його учасників. Розглянуто один із шляхів практичної соціально-педагогічної діяльності з неповнолітніми, схильними до дівіантної поведінки.

Ключові слова: девіантна поведінка, девіації, соціально-педагогічна діяльність.

Під девіантною поведінкою (лат. *deviatio* – відхилення) розуміють систему вчинків чи окремі вчинки, які суперечать прийнятним у суспільстві нормам і виявляються у вигляді незбалансованих психічних процесів, неадаптованості, порушенні процесів самоактуалізації та ухиленні від морального й етичного контролю особистості над власною поведінкою [8, с. 370].

Як зазначає О. В. Безпалько [1, с. 95], серед українських та закордонних дослідників немає єдиного погляду на термін “девіантна поведінка”. Одні вважають, що йдеться про всі відхилення від схвалюваних суспільством соціальних норм, другі пропонують охоплювати цим поняттям тільки порушення правових норм, треті – різні види соціальної патології (алкоголізм, наркотизм, убивства). Зважаючи на це, в науковому обігу, крім дефініції “девіантна поведінка особистості”, вживають й інші терміни, зокрема, аморальна поведінка, протиправна поведінка, поведінка хворої людини та ін.

У практиці соціально-педагогічної діяльності дітей, за якими спостерігають певні прояви девіації, характеризують як “важковиховуваних”, “педагогічно занедбаних”, непрстосованих до школи, фрустрованих, “незручних”, “важких”, “безнаглядних”, “дискомфортних” тощо. До порушень поведінки й виникнення шкідливих звичок у дітей і підлітків

можуть призвести несприятливі мікросоціальні, соціально-психологічні й індивідуально-біологічні чинники (особливо в періоди вікових криз).

Здебільшого девіації виявляються саме у підлітковому віці. Першопричиною, яка призводить до відхилень у поведінці, є ігнорування особливостей цього вікового періоду, недооцінка дорослими глибоких вікових суперечностей у розвитку підлітка.

Порушення взаємин учня з класом, ізолювання його в колективі, неприйняття вчителем, труднощі у навчальному навантаженні, спілкуванні, самовизначенні, – все це спонукає дитину шукати іншої спільноти однолітків, чи старших за віком школярів, у якій би зникало емоційне напруження, знову з'явилась можливість самоствердитися й самореалізовуватися як особистість. Занепокоєння викликає той факт, що те (інше) середовище не завжди матиме адекватну соціальну спрямованість.

Водночас, девіації у поведінці школярів зумовлені не лише віковими особливостями. Значне місце відводиться сім'ї, як основному осередку формування особистості. Досвід, який дитина набуває у сім'ї, визначатиме її індивідуальну поведінку. Якщо дитина у родині має можливість спостерігати й перебувати в середовищі емоційно позитивних зв'язків, то асоціальні впливи інших середовищ не матимуть на неї деформуючих впливів. А у сім'ях, де немає гармонійності у стосунках, впливи асоціальних елементів на розвиток дитини будуть значимими.

Соціально-економічні зміни в Україні призвели до того, що сім'я, як важливий соціальний інститут, не в змозі реалізувати належною мірою свої можливості життєзабезпечення та виховання дітей, їх оздоровлення і лікування, здобуття освіти і спеціальності, духовного і культурного розвитку.

У психолого-педагогічній літературі дедалі частіше трапляються поняття проблемної сім'ї щодо становища дітей. Під ним розуміють родини, котрі з огляду на різні причини повністю або частково втратили свої виховні можливості, у результаті чого в них склалися несприятливі умови для виховання дитини [2, с. 42]. Категорія проблемних сімей стала суспільним явищем. Як наслідок, за різними даними [3, с. 50], в Україні налічується від 40 до 50 тис. дітей, котрі тимчасово або епізодично змушені жити на вулиці.

Як зазначають науковці [5, с. 5], недоліками сімейного виховання зумовлено 60–80% випадків протиправної поведінки неповнолітніх та молоді. Більша частина дітей, що вчинили злочини, виростили у проблемних сім'ях, кожний третій підліток-правопорушник має неповну сім'ю, у 10% підлітків, які вчинили злочин, родичі були позбавлені волі.

З року в рік збільшується кількість дітей, які відібрані у батьків внаслідок соціальної неспроможності сім'ї, якщо у 1997 році було 5170 таких дітей, то у 2001 – 7457 [4, с.4].

Зокрема, по Львівській області маємо таку статистику [5, с. 5]:

Роки	Кількість проблемних сімей	Кількість дітей у проблемних сім'ях	Кількість проблемних сімей з дітьми, що перебувають під соціальною опікою
2003	1271	2780	Облік не вели
2004	1332	2951	387
I півр. 2005	1352	3185	729

Ще однією з причин дитячих девіацій нашого часу можемо назвати і виїзд батьків за кордон на працю. На цей час у Львівській області кількість соціальних дітей-сиріт, у яких один з батьків перебуває на заробітках становить майже 19 тис. осіб, кількість соціальних дітей-сиріт, у яких двоє батьків на заробітках, – понад 5500 осіб. За останні п'ять років кількість таких дітей збільшилась на 32% (853 особи) [5, с. 6].

Як засвідчують наведені статистичні дані, зростає дитяча бездоглядність, злочинність, алкоголізм, наркоманія, проституція та соціальне сирітство. З огляду на це важливого значення набуває профілактична та корекційна робота соціально-психологічної служби загальноосвітньої школи; соціальних служб для дітей, сім'ї та молоді; неприбуткових організацій, які здійснюють соціально-педагогічну діяльність.

Про це зазначено і в законодавчих актах, які регламентують виховний процес та соціально-правовий захист його учасників. Зокрема, на виконання Наказу Міністерства освіти і науки України № 91 від 5 лютого 2004 р. "Про заходи щодо реалізації положень Концепції запобігання та викорінення найгірших форм праці дітей (жебраківання, проституція, використання у виробництві порнопродукції)" було здійснено такі заходи:

- розроблено і проведено низку лекцій для вчителів на курсах підвищення кваліфікації;
- розроблено і введено в навчальні програми психолого-педагогічних дисциплін вищих закладів освіти спеціальні теми з проблем викорінення незаконних форм дитячої праці;
- сприяння розробці та впровадженню програм соціальної та психологічної реабілітації (дітей, які відстали у навчанні, бо не мали можливості навчатися; яких експлуатували у сфері секс-бізнесу та які були втягнуті у кримінальну діяльність; були травмовані або захворіли на виробництві);
- удосконалено форми і методи профорієнтаційної роботи у навчальних закладах з метою ознайомлення дітей із ситуацією на ринку праці, формування навичок майбутньої професійної поведінки.

З метою соціально-правового захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, та застосування ефективних форм їхньої соціальної підтримки Кабінет Міністрів України затвердив Державну програму подолання дитячої безпритульності і бездоглядності на 2006–2010 роки. Головні завдання програми:

- розробка та впровадження ефективних форм роботи з профілактики дитячої безпритульності й бездоглядності, виявлення на ранніх стадіях сімей, які неспроможні або не бажають виконувати виховні функції, та забезпечення захисту прав дітей, які виховуються в таких сім'ях;
- застосування ефективних форм соціальної підтримки дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах;
- створення єдиного електронного банку даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, з наступним впровадженням системи їх обліку;
- запровадження ефективних форм і методів роботи з дітьми, які перебувають у закладах соціального захисту;
- завершення роботи з формування мережі закладів соціального захисту дітей та удосконалення їхньої діяльності;
- забезпечення підготовки та перепідготовки фахівців закладів соціального захисту дітей.

Про зрушення у системі виховання дітей та молоді, увагу на державному рівні до проблем дитячої злочинності та безпритульності свідчить і той факт, що 27 квітня 2007 року відбулося спільне засідання колегій Міністерства освіти і науки України, Міністерства внутрішніх справ України та Міністерства у справах сім'ї, молоді та спорту на тему "Спільна робота відомств у сфері просвітницько-профілактичної роботи щодо запобігання злочинності й проявів насилля серед учнівської молоді". Такою зустріччю започатковано співпрацю трьох міністерств задля подолання дитячої злочинності та безпритульності [7, с. 2].

Як варіант вирішення проблеми запропоновано пропагування й залучення молоді до фізичного виховання й спорту. Одним із перших кроків на цьому шляху стало впровадження Міністерством освіти і науки в школах фізкультурно-оздоровчого патріотичного комплексу "Козацький гарт", учасниками якого сьогодні є понад 4 млн. школярів.

Водночас акцентовано увагу на регіональних особливостях у вирішенні зазначеної проблеми, пропонувані заходи щодо запобігання відхилень у поведінці повинні їх брати до уваги. Зокрема, на Закарпаття поширене сирітство, в Дніпропетровській області – суїцид, на Донбасі – депресивність.

Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту проводить традиційні Всеукраїнські рейд-уроки, коли перевіряють стан відвідування, простежують пропуски занять школярами, виявляють чи є на ці пропуски важливі причини.

Міністерство внутрішніх справ рекомендувало створити банк даних та проводити моніторинг "важких сімей", райвідділам міліції взяти під патронат дитячий будинок та щотижня відвідувати його, дізнаватись про наявні проблеми, допомагати у їх вирішенні, ввести посаду шкільного дільничого, який швидко реагуватиме на проблемну ситуацію, її вирішення.

На практиці деякі з перелічених заходів реалізують соціальні педагоги, соціальні працівники, психологи, в діяльності яких профілактика та корекція відхилень у поведінці дітей та молоді посідає одне з чільних місць. Їхня соціально-педагогічна діяльність ґрунтується на:

- систематичному спостереженні, увазі й фіксації різноманітних ситуацій з боку вихованців;
- виборі діагностик і методик, які можна застосувати до конкретної дитини з метою вивчення її особистості й неадекватної поведінки;
- виявленні причин, які зумовили різні асоціальні явища у поведінці дитини;
- визначенні й обґрунтуванні діяльності з переорієнтації поведінки дітей і підлітків, а також з виправлення особистісних рис з метою вироблення власного позитивного досвіду поведінки.
- застосуванні сучасних технологій корекції виявлених відхилень з метою активізації суб'єктно-особистісного потенціалу неповнолітнього.

Зазначимо умови, які сприятимуть попередженню відхилень у поведінці підлітків [6, с. 52]:

1. Своєчасна діагностика аморальних виявів у поведінці підлітків. Запобігання буде дієвим, якщо починатиметься не з моменту зовнішнього вияву дитячої поведінки чи вже скоєного ним порушення, а з виявлення малопомітних негативних симптомів у стосунках і поведінці;

2. Формування свідомості та самосвідомості учнів, що зумовлює сталі ставлення до моральних норм;

3. Сприяння розвитку позитивної мотиваційно-потребнісної сфери підлітка. Підліток досить активно фіксує правильні, на його думку, стереотипи поведінки і не сприймає або гальмує ті види психічної та предметної діяльності, які не ведуть до задоволення його важливих потреб. Зважаючи на це, пряма боротьба з негативними поведінковими виявами підлітка малоефективна. Слід зрозуміти, які значущі потреби він намагається задовольнити подібним чином і допомогти йому реалізувати їх соціально-доступним чином;

4. Налагодження авторитетно-довірливих стосунків між вихователем і вихованцем. Вихователь повинен сприяти усуненню бар'єрів у діяльності, що спрямована на задоволення особистіснозначущих потреб підлітка.

У практичній діяльності для виявлення у неповнолітніх рис девіантної поведінки соціальний педагог, практичний психолог застосовує різноманітні методики. Наведемо комплекс методик, які застосовують спеціалісти у роботі з учнями груп ризику [6].

1. Діагностика характерологічних особливостей:

- методика експрес-діагностики характерологічних особливостей (опитувальник Айзенка);
- тест незакінчених речень, який дає можливість конкретизувати життєву проблематику певного учня, зумовлену акцентуацією;
- тести на виявлення типу акцентуацій;
- проєктивні методики: “Малюнок неіснуючої тварини”, тести “Дерево”, “Будинок”;
- тести на виявлення типу темпераменту;
- методики вивчення самооцінювання.

2. Діагностика психологічного клімату сім'ї, особливостей сімейного виховання:

- метод бесіди;
- анкетування учнів (наприклад, анкета “Ти і твої батьки – вивчення емоційної атмосфери в сім'ї”);
- проєктивні методики (методика Мюррея, методика Рене-Жиля);
- методика “Малюнок сім'ї”.

3. Вивчення статусу учня у класному колективі, характеру взаємин з учителями; особливостей спілкування з оточуючими:

- соціометричні дослідження – виявляють характер взаємин у колективі, рівень згуртованості колективу; статус учня у класі;
- анкетування для учнів (анкета “Ти і твої вчителі”);
- діагностика міжособистісних стосунків Т. Лірі;
- зовнішньогрупова референтометрія, яка дає можливість виявити, хто з найближчого контактного соціального оточення є взірцем.

4. Вивчення інтересів, ідеалів, нахилів, здібностей:

- метод бесіди;
- анкетування “Мій вільний час”, “Що мені подобається”, “Духовні цінності”;
- тестування “Карта інтересів”, “Карта самооцінювання схильностей”;

5. Особливості пізнавальних процесів (пам'яті, уваги, мислення, мови):

- спостереження за діяльністю учня на уроках;

- тестування (тест Равена; тести на вербально-логічне мислення, “Коректурна проба”).
- б. *Діагностика емоційного стану учня (кольоровий тест М. Люшера):*
- шкала самооцінювання особистісної тривожності Спілберга;
- виявлення тривожності підлітків;
- діагностика стану агресії у підлітка Баса-Дарки.

Інформація, яку отримує спеціаліст унаслідок комплексної психодіагностики, дасть змогу: а) спланувати індивідуальну корекційну роботу з конкретною дитиною; б) запропонувати суб'єктам навчально-виховної діяльності рекомендації щодо педагогічно доцільного спілкування з девіантною дитиною; в) поінформувати батьків про можливе коригування власного стилю взаємин з дитиною.

У Львівській області провідну роль у здійсненні соціально-профілактичних заходів відіграє Львівський центр піклування про дітей. У загальному діяльність працівники цього Центру зорієнтована на своєчасне попередження відхилень у становленні особистості, міжособистісних стосунках, запобігання конфліктам у середовищі сім'ї, школи, громади. Зокрема, Центр проводить такі заходи:

- поширення інформації з метою розвитку усвідомлення і розуміння проблеми недогляду та жорстокого ставлення до дітей самими дітьми, батьками і суспільством;
- виховання навичок життєдіяльності серед дітей та навчання їх життя у суспільстві;
- навчання навичкам батьківства;
- виховання нормальної сексуальності в сім'ї;
- надання освітянських послуг для громади;
- створення групи підтримки для батьків;
- залучення державних органів до вирішення конкретних проблем.

Отже, девіації у поведінці дітей та підлітків є результатом складної взаємодії соціальних й біологічних чинників. Зміни, які відбуваються із девіантною особою на різних рівнях, потребують фахового втручання спеціаліста із соціально-педагогічної роботи. Наслідок такої роботи – здійснення й закріплення позитивних змін у поведінці, які сприятимуть гармонізації розвитку особистості молодої людини.

-
1. *Безпалько О.В.* Соціальна педагогіка в схемах і таблицях. К., 2003.
  2. *Ілляш М. М.* Технологія роботи з різними категоріями клієнтів центрів соціальних служб для молоді. К., 2003.

3. *Козак Марта, Гурей Тарас* Дисфункційна сім'я як основа дитячої бездоглядності // Проблеми бездомних та безпритульних дітей. Стан та перспективи вирішення: Матеріали наук.-практ. конф. Львів, 2005.
4. *Лазоренко Б. П.* Методика психокорекції особистості наркозалежної молоді. К., 2004.
5. *Пітько Я.* Деякі аспекти охорони дитинства у Львівській області // Проблеми бездомних та безпритульних дітей. Стан та перспективи вирішення: Матеріали наук.-практ. конф. Львів, 2005.
6. *Рудницька І.* Психодіагностика відхилень в особистісному розвитку // Психічне здоров'я дитини. К., 2003.
7. *Русаков С.* Чи вже на часі шкільний дільничий? // Освіта, 2007, 2–9 трав.
8. Соціальна педагогіка / За ред. проф. А.Й. Капської. К., 2006.

DEVIANT BEHAVIOR OF CHILDREN AND ADOLESCENTS: PROBLEMS AND WAYS OF THEIR RESOLVING

Svitlana Kohut

*Ivan Franko National University of L'viv,
Doroshenko Str., 41, UA – 79000 L'viv, Ukraine*

The author considers some approaches to interpreting the term “deviant behavior”. The article describes the preconditions of children and adolescents' inclination to the deviant behavior, lays the accent on the statistics of L'viv region. The author attempts to analyze the realization of some legislative acts, which regulate the educational process as well as the social-legal defense of its participants. One of the practical ways of social and educational work with adolescents who tend to deviant behavior is proposed.

Key words: deviant behavior, deviations, social and educational activity.

Стаття надійшла до редколегії 27.03.2008

Прийнята до друку 20.05.2008